

ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО РАДИКАЛЬНОГО НАЦІОНАЛІЗМУ

Томаш СТРИЄК

Фашизм чи інтегральний націоналізм?

ОУН у сучасних публічних дискусіях і в історіографічній та політологічній перспективі

Пошук відповіді на запитання, чи Організація українських націоналістів була фашистською за своєю природою, – це виклик однаково і для історика, і для політолога, і для аналітика публічних дискусій. Що стосується фашизму (тут я його трактуватиму в широкому сенсі, тобто разом із нацизмом), то ми маємо справу з рухом, традиція якого в Європі не цілком померла, а діяння його членів у 20–40-х роках ХХ ст. так і не було однозначно засуджено. Не випадково поширення ідей, близьких до фашизму, нині в багатьох європейських країнах вважається кримінальним злочином. Беручи до уваги цей контекст, свої міркування я почну нетипово – не від історіографічного та політологічного, а від публічного та політичного аспектів проблеми. Гадаю, що відповідь на запитання про доречність вживання терміна «фашизм» щодо ОУН, коли йдеться про політиків і журналістів, але так само і про науковців, які спеціалізуються на цій проблематиці, великою мірою зумовлено сучасними суперечками довкола пам'яті про Другу світову війну – і в самій Україні, і в її сусідів, і на європейському форумі. Цілком очевидно, що від громадської думки передусім залежать політики, але у часи, коли наукові суперечки відбуваються за посередництва засобів масової інформації, вона чинить потужний вплив і на постанні істориків і політологів.

У сучасних публічних дискусіях і політиці

Упродовж минулого десятиліття ми спостерігали відродження в Європі інтересу до Другої світової війни, фашизму, винуватців злочинів, учинених у 30–40-х роках ХХ ст., та їхніх жертв. Пов'язано це не лише з тим, що на-

ближається момент остаточного відходу покоління свідків. Суперечки триватимуть, доки не всохнуть три інші джерела актуалізації цієї проблематики. Першим із них є різниця у ставленні до власної національної історії між країнами «старого» ЄС, з одного боку, і нещодавно прийнятими до нього членами та кандидатами, – з другого. Постісторичність суспільств Західної Європи, яка дає їм змогу перейматися формуванням спільного, транснаціонального нарративу про минуле, наштовхується на історичність суспільств країн Центральної та Східної Європи. Історичність ця оприявнюється переважно в потребі нарративного «переживання» молодшими поколіннями страхітливих подій 30–40-х років ХХ ст. і надання їм у контексті «цілої» історії сенсу, що легітимізував би сучасні досягнення та подальші перспективи розвитку національних держав.

Другим джерелом є доволі поширена в державах, які до 1989–1991 років перебували в советській сфері впливу, і представлена чималою часткою громадської думки впевненість у тому, що «власний» націєтворчий процес там іще «не завершено». В цій частині континенту впродовж усього ХХ ст. істотною проблемою, яка привертала увагу інтелектуалів, залишалося питання незалежності та безпеки національних держав. Як свідчить спалах «катинсько-смоленської» дискусії в Польщі та відродження тріанонського синдрому в Угорщині (я не випадково наводжу тут приклади цих країн, які, з одного боку, покликаються на неперервну тисячолітню традицію політичного життя, а з другого боку, є переважно моноетнічними), навіть отримання таких гарантій безпеки, як членство в НАТО й ЄС, не тамує побоювань щодо виживання націй у сучасному світі. Ще більшою мірою це стосується менших і етнічно гетерогенних країн, зокрема тих, які, подібно до Латвії чи Естонії, перед 1991 роком входили до складу СРСР.

Третім джерелом актуалізації обговорюваної проблематики є політика пам'яті, яку провадить керівництво сучасної Росії. Воно не долучається до міжнародних дискусій довкола критичних оцінок участі СРСР у подіях 1930–1940-х років. А ще воно однозначно відкидає позиції тих, хто ставить знак рівності між нацистськими та сталінськими злочинами чи вказує на співучасть Сталіна у розв'язанні Другої світової війни, позаяк вважає такі думки лише нападками на міжнародний імідж сучасної Росії. Такий підхід, щоправда, не позбавляє російських істориків можливості розмірковувати про слушність згаданих оцінок, проте в тривалій перспективі перешкоджає залученню російської громадської думки до європейської дискусії довкола історії ХХ ст. Водночас російське керівництво пристає на логіку «війни пам'ятей», яку ведуть проти нього його запеклі вороги, переважно пов'язані з правими колами, в Польщі, країнах Балтії та в Україні, і висуває на адресу тих держав розмаїті історичні звинувачення. Вони стосуються збройної боротьби проти советської Росії та СРСР, співпраці з II і III Райхом під час світових воєн, участі в Голокості та інших злочинах на національному підґрунті в країнах Центральної та Східної Європи в 1939–1945 роках. У Росії й далі часто використовують термін «фашисти» на адресу учасників анти-

советських рухів і збройних формувань 30–40-х років ХХ ст. в країнах Балтії та в Україні. Пов'язані з ним конотації в цій частині Європи не змінилися від советських часів. І після падіння комунізму «фашизм» залишається для тамтої громадської думки не описовою чи типологічною категорією, а епітетом, уживаним, аби зганьбити опонентів. Цим також пояснюється бурхлива реакція в тих країнах, коли західні європейці використовують цей термін на позначення явищ їхньої національної історії.

У всіх країнах Центральної та Східної Європи існують середовища, схильні – через незгоду з цінностями, покладеними в підвалини європейської інтеграції, – культивувати вдячну пам'ять про ультраправі рухи міжвоєнного часу. З другого боку, слід, однак, наголосити, що в Україні (передусім Західній) спроби іноземних істориків кваліфікувати ОУН як фашистів наражаються на опір, особливо відчутний порівняно з іншими країнами, чії громадяни воювали на боці Німеччини. Це помітно навіть на тлі країн Балтії, де частка населення, залученого до військових зусиллях III Райху та винищення євреїв (хоча про кількість причетних до Голокосту і досі можна говорити лише приблизно), була в цій частині Європи найвищою.

На те є три причини. По-перше, з огляду на перебіг війни, III Райх у липні 1941 року відкинув самостійницькі прагнення ОУН, не погодившись ані на створення держави-сателіта (як у Словаччині та Хорватії), ані на запровадження власної адміністрації під наглядом окупантів (як у Литві, Латвії, Естонії та Сербії). Гітлерівці пристали винятково на дорадче представництво (Український Центральний комітет у Генеральній губернії), а поліційні та військові підрозділи вони формували з українців, не беручи на себе жодних політичних зобов'язань. Окрім того, в роки війни ОУН майже цілком опанувала українську політичну сцену, настільки змаргіналізувавши решту політичних сил (за винятком комуністів), що неприхильним до правого екстремізму сучасним послідовникам української самостійницької традиції вельми важко знаходити представників альтернативних середовищ, на яких можна було би покликатися. Великою мірою це пов'язано з відсутністю власної державності в 1918–1939 роках, а також із тим, що розвиток політичних партій був тоді можливий тільки в західній частині країни, тобто на терені, який не перевищував 1/5 території задекларованої національної держави. З-поміж країн Центральної та Східної Європи, які погодилися на співпрацю з державами Осі, до певної міри подібна ситуація постала на хорватській політичній сцені, проте там поруч із усташами діяла Хорватська селянська партія під проводом Владка Мачка [Vladko Maček]¹, сильна та впливова і за Незалежної держави Хорватії. В іншому становищі перебували Угорщина та Румунія, де представників ультраправих рухів не було допущено до влади (за винятком кількомісячного епізоду в Румунії від вересня 1940 до січня 1941 року), а в підпіллі вціліли представники центристської та лівої опозиції, які перебрали владу в

¹ Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941–1945. Okupacija i kolaboracija* (Zagreb, 2010).

момент розриву союзу з III Райхом і відступу німецьких армій. Натомість у Словаччині опозиція до режиму Йозефа Тісо [Jozef Tiso] не тільки вижила, а й улаштувала збройне повстання. Врешті, все склалося інакше навіть у країнах Балтії, де опозиція до адміністрації, яка співпрацювала з Німеччиною, була слабшою, ніж на півдні Європи, проте принаймні вціліли політики, переважно дипломати на державній службі до 1940 року, що представляли національні інтереси в країнах антигітлерівської коаліції.

Другим чинником, який підживлює в Україні спротив визнанню подібності між націоналістичним рухом і фашистськими угрупованнями, є те, що захисники доброї пам'яті про ОУН і УПА відчують загрозу наче на двох «фронтах». Натрапляючи за кордоном на опір європейських опінієтворчих інституцій тій політиці пам'яті про ці дві організації, яку провадив президент Віктор Ющенко (див. позицію Європарламенту стосовно присвоєння звання Героя України Степанові Бандері в січні 2010 року), вони також спостерігають взаємне зближення, хоч і по-різному вмотивоване, громадської думки в Польщі, Росії та Ізраїлі і позицій організацій, які опікуються пам'яттю про Голокост у цілому світі. Скрізь дедалі виразнішим стає очікування того, що керівництво української держави однозначно відмежується від ідеології ОУН, за винятком самого мотиву боротьби за незалежність (та й на це, зокрема в Росії, часто не погоджуються), засудить злочини, вчинені ОУН і УПА проти євреїв, поляків, росіян та самих українців, і візьме на себе відповідальність за них. Також очікується цілковите засудження діяльності української міліції та батальйонів «Нахтигаль» і «Ролянд» улітку 1941 року та поліційних батальйонів у 1941–1944 роках, а також дивізії Вафен СС «Галичина», адже, як і подібні формування у країнах Балтії, вона фактично улягала нацистським планам облаштування Східної Європи. Водночас оті «хранителі пам'яті» ведуть боротьбу на внутрішньому «фронті» проти представників постсоветської пам'яті про події 30–40-х років ХХ ст., наратив яких великою мірою відповідає настановам керівництва сучасної Росії. Функціонування цих двох протилежних пам'ятей в українському суспільстві з територіяльного погляду певним чином відповідає мовному та регіональному поділу між Заходом і Центром та Сходом і Півднем України. Це посилює почуття взаємовідчуження членів двох спільнот у межах однієї нації, згуртованих навколо різних ідентичностей.

Третє джерело особливої алергії на термін «фашизм» в української громадської думки належить до сфери міжнародних відносин. Тут усе залежить від того, в якому напрямку розвиватимуться відносини між Україною й ЕС, а отже, якою мірою міцнішатимуть в українському суспільстві надії на те, що процес зближення завершиться повноправним членством. Як засвідчив перебіг долучення до ЕС Польщі, Литви та Латвії, той факт, що тамтешні власті у 2000–2003 роках заявили про однозначну оцінку «темних сторінок» історії 1930–1940-х років, а відтак запровадили відповідні зміни в історичній освіті (йшлося головним чином про участь мешканців цих країн у Шоа), великою мірою залежав від поступу інтеграції. І якщо відразу після Помаранчевої рево-

люції в Києва були підстави для оптимізму щодо інтеграції з ЕС, то наприкінці терміну президентства Віктора Ющенка, а надто після фактичної відмови від зближення за президента Віктора Януковича, українську громадську думку до решти опанувало почуття розчарування та безнадії. Україна, «відштовхнута» або залишена в євросоюзівській «залі очікування» на невизначений термін, не почувасться нині учасником європейських дебатів про минуле. Позаяк готовість європейців до подальшого розширення вичерпано, нині важко переконати українську громадську думку в тому, що ті історики, які представляють наукову спільноту Заходу і ствердно відповідають на запитання про фашистський характер ОУН, керуються присутніми причинами, а не бажанням принизити українців² (хоча, звісно, з цього аж ніяк не випливає, що таких спроб не варто чинити).

Гадаю, коли стосунки між Україною й ЕС повернуться на шлях, який веде до вступу в це міжнародне об'єднання (за що, звісно, відповідають обидві сторони), тоді виникне передумова для розширення впливу на українську державну політику пам'яті тих кіл, які представляють критичну історіографію. Подібні зміни відбулися в Польщі та країнах Балтії у перебігу переговорів про вступ до ЕС, хоча треба визнати, що після вступу там далася взнаки реакція середовищ, які ставлять під сумнів політику переймання державами відповідальності за злочини, вчинені їхніми громадянами під час Другої світової війни, а в тамтих історіографіях гучніше залунали героїчно-мученицькі мотиви. До яких наслідків могли би привести такі зміни в Україні? По-перше, до підручників новітньої історії ввійшло би питання про аналогії між фашистськими рухами в Європі й ОУН у 30-ті роки та під час війни. По-друге, при вивченні Голокосту мотиви участі українського населення розглядали б у широкому контексті, тобто з урахуванням антисемітизму, поширеного тоді в націоналістичному русі. По-третє, дії УПА проти поляків на Волині та в Галичині у 1943–1944 роках інтерпретували б не лише як елемент української стратегії здобуття незалежності чи селянської боротьби за землю, а і як форму елімінаціонізму³. По-четверте, врешті-решт

² Див.: Frank Golczewski, *Deutsche und Ukrainer 1914–1939* (Paderborn, 2010); John Paul Himka, "The Importance of the Situational Element in East Central European Fascism" *East Central Europe* 37 (2010): 353–358; Per Anders Rudling, "Theory and Practice: Historical Representation of the War Time Activities of the OUN-UPA (the Organization of Ukrainian Nationalists – the Ukrainian Insurgent Army)" *East European Jewish Affairs* 36, 2 (December 2006): 163–189; Franziska Bruder, "Den ukrainischen Staat erkämpfen oder sterben!". *Die Organisation Ukrainischer Nationalisten (OUN) 1929–1948* (Berlin, 2007) і Grzegorz Rossoliński-Liebe, "The 'Ukrainian National Revolution' of Summer 1941" *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 12, 1 (2011): 83–114.

³ Новаторський термін «елімінаціонізм» (eliminationism) запропонував у книжці «Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust» («Охочі кати Гітлера: пересічні німці та Голокост», 1996) американський письменник і політолог Деніел Голдгаген [Daniel Jonah Goldhagen]. Позаяк його рідко вживано в українській науковій літературі, подаємо дефініцію: елімінаціонізм означає віру в те, що політичний опонент є «раковою пухлиною на політичному тілі, яку – заради чистоти нації – слід видалити, або відмежувати його від загалу за допомогою цензури, або просто винищивши» (Phyllis E. Bernard,

боротьбу УПА проти советської влади було би показано не винятково як протистояння іноземній інтервенції, а і як війну всередині самого українського суспільства.

В суперечках істориків

В Україні першою суперечкою науковців щодо визнання ОУН рухом фашистського типу стала полеміка між Костем Бондаренком і Олександром Зайцевим в останні роки минулого століття. Заперечуючи віднесення Бондаренком ОУН до фашистів⁴, Зайцев уже тоді запропонував виокремити два різновиди «тоталітарного націоналізму» в Європі: фашистський у випадку державних наці до 1939 р. та інтегрально-націоналістичний у випадку націй бездержавних⁵. Згідно з цим підходом, ОУН і Внутрішню македонську революційну організацію впродовж цілої їхньої історії, хорватських усташів до 1941-го та радикальне крило глінківської Словацької народної партії до 1939 року не можна трактувати як фашистські, бо вони не втілили головної вимоги фашизму – не надали «тоталітарного» (як це окреслив Мусоліні) характеру власній національній державі. В такій інтерпретації боротьбу за незалежність проти іноземної держави (чи іншої форми чужинської влади, як-от окупація) було розцінено як заперечення цього постулату творця фашизму. Зауважмо, що тоді, тобто близько десяти років тому, жоден науковець в Україні, крім політолога Бондаренка, не висловлювався однозначно на користь фашистської класифікації ОУН⁶. Натомість цю позицію обстоювали іноземні історики, зокрема Віктор Поліщук і Богуміл Грот. Проте їхні інтерпретації, передусім стосовно ідеології, висловлені в надміру спрощеній формі, були водночас далекими від тодішніх міжнародних наукових дискусій

Eliminationist Discourse in a Conflicted Society: Lessons for America from Africa? Див.: <http://scholarship.law.marquette.edu/multir/vol193/iss1/12>. Переглянуто 15.11.2012). У книжці «Worse Than War: Genocide, Eliminationism, and the Ongoing Assault on Humanity» («Гірше, ніж війна: геноцид, елімінаціонізм і подальші атаки на людство», 2009) Голдгаген назвав це явище причиною численних масових злочинів на політичному ґрунті у XX–XXI століттях, зокрема, масових зґвалтувань у Дарфурі в 2003–2010 роках, самогубних атак ісламських терористів, геноциду в Руанді 1994 р., етнічних чисток і геноциду в Югославії у 1991–1995 роках, камбоджійського геноциду 1975–1979 років, атомних бомбардувань Гіросими та Нагасакі 1945 року, масових убивств у таборі Авшвіц протягом 1944–1945 років, функціонування британських концтаборів для мау-мау під час повстання в Кенії у 1899–1902 роках і під час воєн із бурами у 1880–1881 і 1899–1902 роках тощо. – Прим. перекл.

⁴ Кость Бондаренко, «Фашизм в Україні. До історії проблеми», *Українські варіанти* 2 (1997): 77–81.

⁵ Олександр Зайцев, «Фашизм і український націоналізм (1920–30-ті рр.)», *І: Незалежний культурологічний часопис* 16 (2000): 86–104.

⁶ Це стосується і члена урядової комісії з опрацювання історії ОУН і УПА (1997–2004), працівника Інституту історії України НАНУ в Києві, який займався ідеологією цих двох організацій, Георгія Касьянова. Див.: Георгій Касьянов, «Ідеологія ОУН: історико-ретроспективний аналіз», *Український історичний журнал* 1 (2004), 29–42 і 2 (2004), 68–81.

довкола дефініції фашизму, тому й не вплинули на світову історіографію Східної Європи ХХ ст.⁷ Тим часом визнанням донедавна тішилися видані в 1960-х – 1970-х роках праці істориків, добре знаних у науковому житті Заходу, – Джона Армстронга⁸, Івана Лисяка-Рудницького⁹ й Олександра Мотиля¹⁰. Всі вони трактували ОУН як представницю інтегрального націоналізму.

З новою силою суперечка спалахнула десь десять років потому, що було пов'язано зі згаданими змінами в європейських дискусіях довкола історії ХХ ст., політикою пам'яті президента Ющенка та зростанням у міжнародній науковій спільноті впливу прихильників концепції загального (родового) фашизму – generic fascism. Окрім іноземних дослідників¹¹, ужити цю концепцію до ОУН запропонував молодий український історик Тарас Курило. Навесні 2012 року на порталі Zaxid.net між ним і Зайцевим, який систематично займається цією проблематикою впродовж кільканадцяти років, відбулася дуже цікава полеміка. Поруч із виступами навесні 2010 року учасників міжнародної дискусії істориків, спровокованої указом президента Ющенка про нагородження Бандери, – теж цікавої, але, природно, радше публіцистичної¹², – обмін думками між Зайцевим і Курилом відбиває сучасний стан дискурсу про фашистську класифікацію ОУН. На мій погляд, ці два антагоністи найлаконічніше висловили аргументи «за» і «проти» визнання цієї організації представницею фашистського руху.

Зайцев зауважив, що віднесення до фашизму націоналістичних організацій бездержавних націй «змушує» виокремити в межах цього руху підкатегорію «національно-визвольного фашизму», однак цей термін є внутрішньо

⁷ Див.: Wiktor Poliszczuk, *Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu*, t. I (Toronto, 1998); Bogumił Grott, “Integralny nacjonalizm ukraiński: jego aksjologia i stosunek do religii” *Kultura i Społeczeństwo* 3 (1998): 168–171. Так само в Польщі, де теж видавались їхні праці, тези цих авторів не викликали тоді широкого відгуку. Суть Поліщуківської аргументації зводиться до приписування ОУН і УПА гітлерівського расизму, чим начебто зумовлено злочини, вчинені їхніми членами супроти поляків і євреїв. Тим часом у Богуміла Грота визначальними для близького до ідеології III Райху характеру світогляду членів ОУН і УПА, а отже і вчинених ними злочинів, були поганські витоки їхньої ідеології. Приписавши українському націоналізмові антихристиянський характер, цей автор протиставляв його іншим націоналізмам Центрально-Східної Європи, які, як він уважав, переважно покликалися на християнські джерела (зокрема Національно-радикальний рух Фаланга у Польщі). Грот твердив, що різниця між націоналізмами, які належать до тих двох категорій, полягала в тому, що представники другої групи, власне через згадане ставлення до релігії, не вчинили в 30–40-х роках ХХ ст. масових злочинів супроти національних меншин.

⁸ John Armstrong, *Ukrainian Nationalism* (New York, 1963).

⁹ Іван Лисяк-Рудницький, «Націоналізм», в *Енциклопедія українознавства. Словникова частина*, т. 5 (Париж–Нью-Йорк, 1966), 1723–1728 (передрук у: його ж, *Історичні есе*, т. 2 (Київ, 1994), 247–259).

¹⁰ Alexander Motyl, *The Turn to the Right: The Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism, 1919–1929* (New York, 1980).

¹¹ Див. прим. 2.

¹² Огляд позицій див.: *Страсті за Бандерою: статті та есеї*, ред. Т. С. Амар, І. Балінський, Я. Грицак (Київ, 2010).

суперечливим, а тому безглуздим¹³. Щоби показати відмінний від фашизму характер ультранационалістичних рухів бездержавних націй Центральної та Східної Європи, науковець запропонував термін «ушташизм», який мав би означати «революційний інтегральний націоналізм, що розвивається за відсутності власної національної держави та прагне її здобути і втримати всіма доступними засобами, включно з терором». Водночас, на думку цього історика, під поняттям «фашизм» слід розуміти іншу «форму інтегрального націоналізму», представники якої мають на меті «національне відродження шляхом мобілізації мас і реорганізації держави на засадах тоталітаризму, ієрархії, вождизму та мілітаризму». Отже, згідно із Зайцевим, ушташизм і фашизм були двома різновидами інтегрального націоналізму. В хорватському випадку йдеться ще й про дві стадії розвитку руху ушташів, організація Анте Павеліча [Ante Pavelić], стверджує науковець, набула фашистського характеру, переступивши «поріг» власної державности, тобто після створення Незалежної держави Хорватії (НДХ) у квітні 1941 року. Перехідним етапом в еволюції рухів, які сповідували інтегральний націоналізм в Європі 1930-х років, від ушташизму до фашизму був, на думку Зайцева, етап «протофашизму»: ОУН увійшла у нього вже в 1933–1935 роках, натомість у червні 1941-го наблизилася впритул до фашизму. А що III Райх поставився до неї інакше, ніж до ушташів, то вона тієї межі так і не переступила¹⁴.

Диспутанти не відрізнялися навзаєм ні в трактуванні фактів із історії ОУН, ні в баченні того, що засвоєння впливів фашизму в її лавах відбулося вже в 30-х роках, а також у певності, що в 1943 році в ОУН почалася еволюція, яка привела до відмови від способу мислення і методів боротьби взорованих на фашизм (Зайцев) чи тотожних фашистським (Курило). По суті, учасники суперечки розходилися у двох пунктах – оцінці джерел і масштабу антисемітизму в ОУН до червня 1941 року¹⁵ та застосовності терміна «фашизм» в її випадку. На користь фашистської класифікації ОУН Курило навів два аргу-

¹³ Олександр Зайцев, «Чи існував український національно-визвольний фашизм?». Докладніше див.: http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?chi_isnuvav_ukrayinskiy_natsionalnovizvolniy_fashizm&objectId=1249957. Переглянуто 01.11.2012. Про актуальну поставу цього автора див. також: Олександр Зайцев, «ОУН і авторитарно-націоналістичні рухи міжвоєнної Європи», *Український історичний журнал* 1 (2012), 89–101.

¹⁴ Олександр Зайцев, «ОУН і фашизм: сім тез до дискусії». Докладніше див.: http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?oun_i_fashizm_sim_tez_do_diskusiyi&objectId=1251429. Переглянуто 01.11.2012.

¹⁵ Якщо Курило – переважно на підставі публікацій Дмитра Донцова – визнав антисемітизм іманентною рисою ідеології ОУН, то Зайцев намагався довести, що провід організації тривалий час не надавав великого значення цій меншині, а елементи антисемітизму посилювалися в публіцистиці ОУН в 1933–1941 роках, передусім із огляду на перспективу союзу з Німеччиною та підготування війни проти СРСР. Див.: Тарас Курило, «Ще раз про ОУН та фашизм». Докладніше див.: http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?shhe_raz_pro_oun_ta_fashizm&objectId=1250264; Олександр Зайцев, «Чи був Дмитро Донцов антисемітом? Невиголошений коментар до однієї презентації». Докладніше див.: http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?chi_buv_dmitro_dontsov_antisemitom_nevigolosheniy_komentar_do_odniyeyi_prezentatsiyi&objectId=1252537; його ж, «ОУН і “єврейське питання” (1930-ті

менти. По-перше, мета ОУН не зводилася винятково до виборювання власної держави. Згідно з концепцією «національної революції», розробленою в 1938–1941 роках, водночас із боротьбою за незалежність (а також у тісному зв'язку з нею) в українській нації мала відбутися фундаментальна світоглядна і структурна зміна, взорована на тодішніх Німеччині та Італії. Ба більше, переконував Курило, напередодні вторгнення вермахту до СРСР у 1941 році керівництво ОУН долучило до проекту «національної революції» геноцидні чистки, спрямовані проти етнічних меншин – євреїв і поляків. По-друге, термін «фашизм» відповідав самоідентифікації членів організації. Це не знайшло, на думку Курила, відображення ні в назві ОУН, ні в її офіційних документах головним чином із тактичних міркувань – повід волів уникати враження, буцімто йдеться про «закордонну філію організації з центром у Берліні чи Римі». В цьому, додає історик, оунівці були зацікавлені передусім саме тому, що представляли націю, яка не мала власної держави, – вони не могли допустити, щоб українська громадська думка звинуватила їх в агентурній діяльності¹⁶. Інша причина, чому пов'язані з ОУН публіцисти різною мірою дистанціювалися від фашизму, полягала в небажанні породжувати асоціації зі структурами найбільшого ворога – комунізму, який діяв у Європі за посередництва Комінтерну¹⁷.

Суперечка між опонентами навколо аргументу про самоідентифікацію членів ОУН із фашизмом спричинилася до запровадження Курилом у дискусію терміна «загальний фашизм» («generic fascism»). Тим часом, коли він стверджував, що, звісно ж, оунівці розуміли український націоналізм не як банальну копію італійського «Фашизму»¹⁸, та все ж як одну з форм загального фашизму¹⁹, Зайцев натомість, доводив що, усвідомлюючи спорідненість між власною ідеологією та фашизмом і нацизмом, а також «устишизмом», «фалангізмом» (іспанська Фаланга) чи «шинфейнізмом» (ірландська Шин Фейн), вони трактували всі ці політичні рухи як рівноправні видозміни ширшого явища – інтегрального націоналізму²⁰. Після обміну думками про ідеологічну ідентичність оунівців диспутанти ще більше дистанціювалися навзаєм. Аналізуючи фрагменти висловлювань членів організації щодо взаємозв'язку між українським націоналізмом і фашизмом (наприклад, Ярослава Оршана), вони дійшли протилежних висновків.

роки)». Докладніше див.: http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?oun_i_yevreyske_pitannya_1930ti_roki&objectId=1259263. Переглянуто 01.11.2012.

¹⁶ Курило, «Ще раз про ОУН та фашизм».

¹⁷ Його ж, «Чи вважали себе оунівці фашистами?». Докладніше див.: http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?chi_vvazhali_sebe_ounivtsi_fashistami&objectId=1257000. Переглянуто 01.11.2012.

¹⁸ У світовій історіографії прийнято для розмежування власне італійського феномена та загального явища писати перший з великої літери. – *Прим. перекл.*

¹⁹ Курило, «Чи вважали себе оунівці фашистами?».

²⁰ Олександр Зайцев, «“Невмістність назви фашизму”, або ким вважали себе оунівці?». Докладніше див.: http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?nevmitnist_nazvi_fashizmu_abo_kim_vvazhali_sebe_ounivtsi&objectId=125863. Переглянуто 01.11.2012.

На мій погляд, ця дискусія засвідчила марність аргументації, що пов'язує заперечення фашистського характеру ОУН та інших націоналістичних організацій тодішньої Європи, які відверто не називалися «фашистськими», із посиленнями на самоідентифікацію її членів. Цитовані в ній твори таких представників руху, як Микола Сціборський і Євген Онацький, яких слушно вважають одними з чільних творців ідеології ОУН, містять свідчення і надихання зразками італійського фашизму, і дистанціювання від нього (хоча, на мій погляд, позитивні оцінки безсумнівно переважають)²¹. Натомість вирішальним аргументом мала би стати або відповідність сповідуваних ідей проголошенню себе послідовниками фашизму, чого у випадку ОУН ніколи не траплялося, або згідність цих ідей із методами політичної діяльності, до яких вдавалися фашисти, що все ж було (типологію тих методів читач знайде далі). З огляду на це, слід також додати, що про фашистський характер ОУН не варто судити на підставі публікацій Дмитра Донцова. Далєби важко знайти виразніший приклад захоплення фашизмом в Україні, ніж його публікації в «Літературнонауковому вістнику» другої половини 30-х років, і годі також заперечувати, що він чинив потужний вплив на весь український націоналістичний рух, але не варто забувати, що цей публіцист залишався поза будь-якими організаційними структурами.

Висновок Курила містить переконливі аргументи на користь фашистської класифікації ОУН не з огляду на «докази» ідеологічного ототожнення її членів із фашизмом, а тому, що нагадає про факт початку приготувань керівництва організації в останні місяці напередодні німецько-совєтської війни до побудови в Україні держави за зразком фашистських країн (див. *Боротьба і діяльність ОУН під час війни*) та про спробу відтак утілити їх у життя в літні місяці 1941 року. Я поділяю думку Курила про те, що саме ці дії ОУН, скеровані на одночасне створення структур власної держави й усунення національних меншин (переважно євреїв), спростовують аргумент Зайцева про неслухняність зарахування до фашистських тих організацій бездержавних націй, які дотримувалися інтегрального націоналізму. Впродовж десь двох місяців після 22 червня 1941 року, тобто до переміщення фронту на схід і остаточного виявлення ставлення влади Німеччини до проголошення Української держави, ОУН та її прихильники в Західній Україні згідно з прийнятим проектом діяли задля розбудови власної держави. Обриси держави, яка вимальовується завдяки цим заходам, схожі на обриси НДХ, проголошеної усташами в Загребі 10 квітня того ж року²². Опонент Курила, схоже, не бере до уваги той факт, що в реаліях війни, яку III Райх вів під ідеологічними гаслами, і у зв'язку з настановою ОУН на тісний союз із державами Осі, відновлення незалежності Української держави, проголошене Ярославом Стецьком у Львові 30 червня 1941 року, є невіддільним від намагань окреслити характер її по-

²¹ Микола Сціборський, *Націократія* (Львів, 1935); Євген Онацький, *Імперіалізм Духа* (Перемишль, 1931).

²² Див.: *Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, red. Sabrina P. Ramet (Zagreb, 2008).

літичної системи, зокрема й від заходів із «очищення» її території від національних меншин.

Сперечаючись про те, яке означення – «інтегральний націоналізм» чи «фашизм» – точніше характеризує ОУН, Зайцев і Курило торкнулися ще одного важливого питання: про специфіку націоналізму як ідеології та його зв'язку з іншими ідеологіями. Зайцев назвав помилковою думку Курила про те, що націоналізм не є ідеологією, а отже, може сполучатися, скажімо, із соціалізмом, консерватизмом чи фашизмом. На думку Зайцева, націоналізм слід уважати ідеологією, хоч і специфічною, бо вона не має власного бачення суспільного та державного ладу і тому позичає конкретні рішення в інших ідеологій. Ба більше, цей історик визнав фашизм різновидом націоналізму²³. Щодо першого питання я з ним згоден, проте рішуче опонуватиму другій тезі. Немає підстав відмовляти націоналізмові в найменуванні ідеології, а те, що його відрізняє від решти ідеологій, найточніше можна окреслити терміном «партикуляризм». Гадаю натомість, що фашизм слід розглядати не як різновид націоналізму, а як ідеологію універсального характеру, адресовану різним спільнотам, а не лише італійській нації, що структурно наближає його до таких ідеологій, як соціалізм чи консерватизм²⁴. Утім, питання про зв'язки між націоналізмом, його інтегральним різновидом і фашизмом потребує дальшого уточнення. Спробую це зробити, розмірковуючи про те, яке місце призначили їм творці цілісних типологій ідеологій та політичних рухів в історії ХХ ст.

У типологіях ідеологій і політичних рухів ХХ століття

Проблему класифікації політичних рухів у Європі першої половини ХХ ст. годі розглядати не впорядкувавши поняття «правиця» та «лівиця» й не окресливши всі різновиди правих і лівих сил, з якими доводилося тоді мати до діла. Додаткову плутанину в дискусію політологів та істориків про те, як класифікувати різні політичні рухи на шкалі «праві–ліві», вносить запропонований лібертаріянами підхід, згідно з яким, позаяк фашизм декларує розширення сфери державного контролю й обмеження свободи індивіда, він... має бути лівою ідеологією. Такий підхід як суто ідеологізований слід залишити за межами науки, натомість засновком для своїх розважань я візьму типологію італійського політолога Норберто Бобіо²⁵.

²³ Зайцев, «ОУН і фашизм: сім тез до дискусії».

²⁴ Курило наголосив, що у час виникнення фашизм був специфічно італійською ідеологією, проте від початку 30-х років Мусоліні вирішив надати йому універсального характеру. Цю тезу потверджує знавець предмета – див.: Jerzy W. Borejsza, *Rzym a wspólnota faszystowska. O penetracji faszystowskiego w Europie Środkowej, Południowej i Wschodniej* (Warszawa, 1981), 170–181.

²⁵ Norberto Bobbio, *Destra e sinistra* (Roma, 1994); посилання на конкретні сторінки за польським перекладом: *Prawica i lewica* (Kraków, 1996).

У Бобіо критерієм розрізнення правих і лівих є ставлення до ідеї рівності – на правому боці спектра він умістив усі ті політичні рухи XIX–XX століть, що припускали наявність природної нерівності між людьми, а на лівому – ті, що обстоювали рівність. Своєю чергою, критерієм внутрішнього поділу на помірковані й екстремістські угруповання і серед правих, і серед лівих він запропонував ставлення до ідеї свободи. І правоцентристські сили, і ультраправі, на думку науковця, вороже ставилися до егалітаризму, проте тільки другі були ще й антиліберальними. Відтак до правоцентристських Бобіо відніс ті партії, які шанували ідею свободи, водночас приставши на принцип формальної рівності перед законом (хоч уже не на принцип рівності можливостей). До ультраправих науковець натомість відніс ті угруповання, які протистояли цим двом ідеям, відверто і за формальними ознаками класифікуючи людей, що у XX ст. зазвичай призводило до відкидання суспільного плюралізму та застосування насильства в політиці. Дещо спрощуючи, можна сказати, що Бобіо поділив праві сили на демократичні (як-от британські консерватори) і недемократичні (як-от фашисти й нацисти). Ті самі критерії він застосував до лівиці. Позитивне ставлення до ідеї рівності та свободи, на його думку, було притаманне поміркованим лівим партіям (лівоцентристам), що виявилось у визнанні ними демократії як оптимальної форми політичного устрою (наприклад, у соціал-демократів). Натомість ті ліві, які жертвували свободою в ім'я рівності, внаслідок чого творили політичні системи з всемогутньою державною владою, представляли в Бобіо ультралівих (автор навів приклад якобінців; слід, однак, додати, що тим самим критеріям задовольняв і советський комунізм)²⁶.

Запропонована італійським дослідником чотириполюсна схема ідеологій і політичних рухів новітньої доби має універсальний характер. До її переваг належать прозорі критерії класифікації та принцип однозначного віднесення руху до одного з чотирьох сегментів політичного спектра – правих, правоцентристів, лівоцентристів і лівих. Проте її вади даються взнаки при спробі застосувати цю схему до історії держав із-поза кола країн Західної Європи, США та колишніх британських домініонів. Розробляючи схему, її автор недооцінив найважливішого питання історії кінця XIX – початку XX століття в інших частинах світу – національного. Націоналізм не є баченням, яке можна однозначно віднести до котрогось із чотирьох полюсів схеми. З огляду на те, що націоналісти розглядають міжлюдські стосунки не в універсальній перспективі, а в рамках партикулярної спільноти, яка нав'язує відносини з іншими подібними спільнотами, в різні історичні періоди та за різних обставин вони витворили широку гаму підходів до ідеї свободи та рівності індивідів і націй. Тому різні націоналістичні рухи минулого і сучасності слід було би розмістити на різних полюсах схеми Бобіо, попри серйозні сумніви щодо слушності таких розв'язань. Націоналізм в історії XIX–XX століть продемонстрував унікальну здатність поєднуватися з іншими ідеологіями, одного разу набуваючи демократично-ліберального вигляду (як-от італійське Рисорджименто), іншого разу – демо-

²⁶ Там само, 93–95.

кратично-соціалістичного (як-от Польська соціалістична партія), ще іншого – авторитарно-консервативного (як-от горгізм), а подеколи – й інтегрального (як-от «Action Française»). Звісно, можна припустити існування і лівих націоналізмів, і правих, і в обох випадках – угруповання поміркованих і скрайніх. І то скрайніх до такої міри, що, з одного боку, ми можемо говорити про комуністичний націоналізм, або націонал-комунізм (приміром, у Миколи Скрипника чи Ніколае Чаушеску), а з другого боку – про фашистський націоналізм, або фашизм, якому притаманні національні ознаки (приміром, у Дмитра Донцова або Дьюлі Гембеша).

Схема Бобіо дає змогу заперечити твердження про те, що фашизм належить до лівої частини політичного спектра, проте мало допомагає в класифікації націоналістичних ідеологій і політичних рухів Центральної та Східної Європи першої половини ХХ ст. За цією схемою на полюсі ультраправих угруповань перебувають такі опозиційні та переважно молодіжні рухи, як національно-радикальний рух «Фаланга» в Польщі та Легіон архангела Михаїла / Залізна гвардія в Румунії, поруч із такими керівними та наприкінці 30-х років належними до еліт цих двох держав утвореннями, як санаційний табір (Табір національної єдності), очолюваний послідовниками Юзефа Пілсудського, і монархічний табір (Фронт національного відродження), згуртований навколо Карла II. Перші хоч ніколи не називали себе фашистами, проте так само, як ОУН, уже тоді перебували під сильним впливом фашизму. Тим часом другі втілювали власні проекти авторитарного правління й обмірковували запозичення деяких способів політичної мобілізації мас, випробуваних у державах Осі. Втім, урешті-решт – згідно з логікою внутрішньої боротьби за владу та зважаючи на зростання зовнішньої загрози з боку III Райху і решти ревізійністських держав Європи, – представники утворень другого типу рішуче боролися проти рухів першої категорії. У Польщі то не була сутічка рівних суперників: керівний табір мав явну перевагу над молодими радикалами, а край усьому поклав крах держави восени 1939 року. Натомість у Румунії сили учасників конфлікту були рівнішими. Влітку 1940-го керівний табір зазнав поразки у протистоянні з легіонерами, які здобули підтримку армії, проте вже за пів року маршал Йон Антонеску [Ion Antonescu] розірвав цей союз і силоміць усунув екстремістів від влади (хоча зрештою його режим набув рис, які дають змогу поміщати його ближче до фашизму, ніж до авторитарного консерватизму). Схоже аж до жовтня 1944 року склалися стосунки між Партією «Стрілохрест» і прибічниками Міклоша Горті [Miklós Horthy] – представниками двох подібних політичних течій в Угорщині, тобто в державі, яка, на відміну від Польщі та Румунії, виступала за перегляд версальських кордонів у Європі. Проте угорські фашисти врешті прийшли до влади в момент, скориставшись падінням регента й окупацією країни III Райхом в останній рік війни. У схемі Бобіо ОУН перебуває на полюсі ультраправих упродовж цілого періоду 1929–1945 років, а її фракція, очолювана Бандерою та подружжям Стецьків, – аж до 1991-го, хоч її не конче класифікувати саме як фашистську.

Щоби показати всю сукупність політично-ідеологічних хитросплетінь, наявних на партійних сценах держав і бездержавних націй Центральної та

Східної Європи в 30-х роках ХХ ст. і під час Другої світової війни (а також на Півдні, передусім в Іспанії), потрібна схема, в якій знайшлось би місце на більш ніж два полюси і на правому, і на лівому боці спектра.

Кшиштоф Пом'ян²⁷ у своїй полеміці з Ериком Гобсбаумом запропонував шестиполосну схему для аналізу політичного життя в Європі в міжвоєнний період і в роки Другої світової війни – суперечка точилася навколо синтези історії «короткого ХХ століття»²⁸. Предметом критики польсько-французького історика стала передусім інтерпретація славетним британцем періоду 1918–1945 років. Пом'ян слушно зауважив, що Гобсбаум створив по суті двополюсну (біполярну) схему. На думку британського дослідника, сенс подій тієї епохи в Європі визначала боротьба між таборами спадкоємців і ворогів Просвітництва. До першого він відніс західні демократії й ССРСР, а до другого – фашистські й авторитарні держави. Такий підхід призводить до інтерпретації історії першої половини ХХ ст. як битви між Добром і Злом, в якій перемога виявилася на боці лівих сил. З одного боку, зазначає Пом'ян, така інтерпретація затирає тоталітарні властивості советської держави, а також тактичний (а не ідеологічний) характер її союзу з Великою Британією та США в 1941–45 роках, а з другого – не дає змоги показати ситуацію, в якій до кінця Другої світової війни перебували політичні рухи країн Центральної та Східної Європи²⁹. У біполярній оптиці Гобсбаума годі втямити різницю між такими силами антигітлерівської коаліції, як советська Червона армія та польська Армія Крайова, і такими союзниками в «антибільшовицькому хрестовому поході», як німецький вермахт і Російська визвольна армія генерала Андрея Власова. Що ж, на дихотомічний підхід до історії ХХ ст. можна натрапити – додамо до коментарів Пом'яна – не тільки в книжці Гобсбаума. Він притаманний, зокрема, підходам тих сучасних західноєвропейських істориків, для яких ОУН є не лише фашистською партією від моменту виникнення і аж до закінчення Другої світової війни (ба навіть до кінця війни Холодної), а й утіленням сил Зла в історії тією ж мірою, що й партії Гітлера та Мусоліні³⁰.

Пом'ян, щоправда, також висловився за визнання європейської історії ХХ ст. дуелю двох антагоністів, проте, на його думку, ними були не прогрес-

²⁷ Krzysztof Pomian, "Quel XXe siècles?" *Le débat* 93 (janvier-février 1997): 41–75 (посилання за польським перекладом: *Jaki wiek dwudziesty?* в idem, *Oblicza dwudziestego wieku. Szkice historyczno-polityczne* (Lublin, 2002): 9–52).

²⁸ Eric Hobsbawm, *Age of Extremes. The Short Twentieth Century 1914–1991* (London, 1994) (пол. вид.: *Wiek skrajności: spojrzenie na krótkie dwudzieste stulecie* (Warszawa, 1999); укр. переклад: Ерік Гобсбаум, *Вік екстремізму: Коротка історія ХХ віку, 1914–1991* (Київ, 2001)).

²⁹ Pomian, 29–35.

³⁰ Цей підхід найвиразніше дається взнаки у Гжегожа Росолінського-Лібе. Слід застерегти, що, на відміну від Гобсбаума, він зауважує тоталітарний характер советського комунізму, а також враховує вагу злочинів, вчинених ССРСР супроти мешканців України. Проте, з другого боку, дослідник надміру однобічно використовує концепцію generic fascism для інтерпретації українського. В його сприйнятті історії ОУН у 1929–1991 роках категорія інтегрального націоналізму взагалі зайва, а всі ідеї, ритуали та дії членів і прихильників цієї організації кваліфіковано винятково як фашистські.

сивні Ліві та реакційні Праві, а демократія і тоталітаризм. Під цим оглядом, Холодна війна була – що є одним зі слабких місць інтерпретації Гобсбаума – не незрозумілою чварою в таборі переможців³¹, а наступним кроком у боротьбі демократії проти тоталітаризму. В 1941 році британці й американці визнали советський тоталітаризм менш небезпечним, ніж фашистський, і тимчасово уклали з ним союз. Проте за чотири роки вони стали на відверту боротьбу з ССРСР, коли той виявився єдиним у світі представником цієї форми політичного режиму. Втім, інтерпретації Пом'яна, як і Гобсбаума, можна закинути те, що вона не вільна від ідеологічних симпатій, у випадку Пом'яна – ліберальних (ба більше, він уособлює позицію переможців у протистоянні впродовж цілого ХХ ст.), але їй жодним чином не властива дихотомічність. На відміну від Гобсбаума та Бобіо, Пом'ян запропонував набагато «гнучкішу» схему розмежувань на політичній сцені європейських держав у період 1918–1945 років. На його думку, тоді існували три праві сили – демократи, авторитаристи та фашисти, і три ліві – демократи, соціал-демократи і комуністи. Вдодовж кожної з двох площин політичного спектра пролягли, отже, дві внутрішні лінії поділу, а перехід їх окремими угрупованнями залежав не лише від їхніх ідеологічних поворотів, а й від змін міжнародної ситуації³².

Такий підхід дає змогу не вважати за ультраправих, а отже за безпосередніх сусідів фашизму, чи й узагалі його репрезентантів, угруповання, створені спадкоємцями Пілсудського і прихильниками Карла II та Горті, а саме на таку класифікацію їх «приречено» у схемі Бобіо й інтерпретації Гобсбаума. Водночас схема Пом'яна і надалі залишає рухи, створені Болеславом П'ясецьким [Bolesław Piasecki], Корнелію Зеля Кодряню та Ференцом Салаші, на одному полюсі з італійськими фашистами та німецькими нацистами, у гроні правих фашистів. Згідно із запропонованими цим істориком засадами, можна висувати, що на

³¹ Pomian, 39–46.

³² Там само, 35–36. У 1945–1991 роках – додамо, міркуючи за аналогією до розважань Пом'яна, – ситуація була прозорошою. З одного боку, на політичній сцені західних держав у правій частині політичного спектра домінували прихильники демократії. Після політичної кризи на початках П'ятої Республіки у Франції (1958–1962) та подолання диктатур у Греції, Португалії та Іспанії (в середині 1970-х років) авторитарний та фашистський (а по суті, постфашистський та неофашистський) різновиди занепали, зійшовши на манівці політичного життя і даючись взнаки переважно в Італії, в постаті Італійського соціального руху і тероризму правих екстремістів у 1960-х – 1970-х роках, а також у ФРН, переважно завдяки Націонал-демократичній партії Німеччини. З другого боку, в перше повоєнне десятиліття на Заході й далі існували три різновиди лівих сил, але і в цій частині політичного спектра врешті-решт перевагу здобув демократичний відлам. Єврокомуністи поступово перейшли на позиції, які в міжвоєнний період посідали соціал-демократи, а ті, надто після кризи держави загального добробуту в 1970-х, мусили змиритися з ринковою економікою. На східному боці залізної завіси політичне життя натомість було затиснуте в карби однопартійної системи. Проте в русі «Солідарність» у Польщі, а також в опозиційних середовищах інших країн східного блоку в 1970–1980-х роках можна було розгледіти відродження як лівих соціал-демократів, так і лівих та правих демократів. Відтак Осінь народів 1989 року остаточно поховала комуністичних лівих. Своєю чергою, з переходом цих країн до ринкової економіки в 1990-х роках майже повністю зійшли нанівець соціал-демократичні ліві.

українській політичній сцені 1918–1945 років демократичне крило правих сил представляло Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), авторитарних правих – гетьманський рух (можливо, також деякі політичні кола, близькі до Греко-католицької Церкви), а фашистських правих – ОУН.

Але якби ми забажали – а це пропонує Зайцев і ті українські історики, які погоджуються з поглядами Армстронга, Лисяка-Рудницького та Мотиля, – зберегти для ОУН упродовж цього періоду альтернативну до фашистської класифікацію, тобто інтегрально-націоналістичну, нам довелося би створити окремий полюс для партій такого ґатунку. А позаяк інтегральний націоналізм «не вписується» і в площину авторитарних правих, то врешті-решт знадобилась би схема із чотирма правими силами (а також, задля симетрії – чотирма лівими). Проте я гадаю, що, вдаючись до понад шестиполюсної схеми типології ідеологій та політичних рухів у Європі в період 1918–1945 років, ми вийшли би поза межі сенсу творення історичних моделей. Зауважмо, що вже послуговуючися Пом'яною моделлю, ми натрапляємо на певні труднощі, коли намагаємося показати політичну сцену держави чи бездержавної нації міжвоєнного періоду, на якій водночас фігурували би представники всіх шести напрямків. Схема з більшою кількістю полюсів пасувала би, щоправда, до ситуації в окремих країнах у певні історичні моменти (наприклад, коли в Іспанії 1936 року спалахнула громадянська війна, до республіканських лівих належали чотири різні політичні сили: ліберальні демократи [радикали], соціалісти, комуністи й анархісти), однак вона не конче служила би тому, чому загалом покликано служити створення політологічних моделей в історіографії: фіксувати явища одного ґатунку, які фігурують у різних місцях в ту саму епоху.

Із розмірковувань над типологіями ідеологій та політичних рухів пропоную зробити три висновки. По-перше, націоналізм був найпотужнішою ідеологічною орієнтацією в країнах Центральної та Східної Європи наприкінці XIX – на початку XX ст. Він демонстрував виняткову здатність поєднуватися з іншими ідеологіями, а його організації набували різних структурних рис – від демократичних до тоталітарних. По-друге, фашизм був у 30–40-х роках XX ст. не лише феноменом історії Італії, а й ідеологією та політичним рухом загальноєвропейського, до певної міри навіть світового масштабу (згадаймо про його засвоєння в країнах Латинської Америки). Він був відповіддю на виклик переходу до новітньої епохи, проте пізніше, починаючи від 1945-го і до середини 1970-х років, у зв'язку з різними темпами та різними проектами модернізації європейських суспільств (останніми ступили на цей шлях Іспанія, Португалія і Греція), втратив здатність розпалювати емоції в масовому засязі. Він функціонував у вигляді постфашизму та неофашизму, який і досі фігурує на марґінесі політичної сцени в деяких європейських країнах (див. електоральний успіх партії «Золотий світанок» [Χρυσή Αυγή] у змученій кризою Греції в червні 2012 року). Врешті, по-третє, на політичних сценах держав і бездержавних націй Центральної та Східної Європи в 1918–1945 роках слід відзначити сильну динаміку змін, які траплялися переважно під впливом перемін міжнародного становища. Позаяк його конфігурацію у другій половині 1930-х років визначав пе-

редусім III Райх, ці зміни стосувалися націоналістичних рухів, належних до правих. В усіх тих рухах тривало засвоєння ідеологічних і структурних рис партій, панівних на той час у Німеччині й/або в Італії.

У перспективі історії інтегральних націоналізмів і фашизму в Європі

В ОУН запозичення цих рис у 1933–1941 роках зайшло настільки далеко, що визнання її представницею загального фашизму (*generic fascism*) виглядає доволі обґрунтованим. Очевидно, не варто забувати, що то був процес, зумовлений дуже багатьма чинниками. Наведу тут кілька найважливіших: згадка в 1935 році про італійські зразки у проєкті устрою майбутньої України в «Націократії» Миколи Сціборського, демонстративне використання у 1935–1936 роках фашистського вітання членами ОУН, звинувачених на Варшавському та Львівському процесах у вчиненні низки замахів у Польщі (зокрема на Броніслава Перацького)³³, заклик у 1938 році до загальної розправи з євреями України, кинутий Володимиром Мартинцем у брошурі «Жидівська проблема в Україні»³⁴, начерк у тому ж році проєкту української імперії в Східній Європі та Центральній Азії (Казахстан) після перемоги держав Осі над СРСР у програмній праці «Воєнна доктрина українських націоналістів» з пера Михайла Колодзінського³⁵, внесення у квітні 1941 року принципу монопартійності та вождівства в Україні до ухвал II Великого Збору ОУН у Кракові, врешті, вже згадане погодження керівництвом організації навесні того ж року плану «очищення» українських земель від євреїв, поляків і росіян, про що йдеться в брошурі «Боротьба і діяльність ОУН під час війни». Важко визначити, якому з цих фактів слід приписати переломове значення. Тому пропозицію Зайцева вести щодо ОУН у цей період мову про «протофашизм» можна вважати так само адекватною, як і пропозицію прихильників однозначно фашистської класифікації (втім, хочу ще раз наголосити: я не згоден з тезою про те, що ця організація буцімто не перейшла «межі» між «протофашизмом» і фашизмом улітку 1941-го).

Міру наявності в ОУН фашистських ознак у часовому плані можна представити за допомоги параболи, оберненої вершиною вгору: після фази рецесії (1933–1941) настала фаза реалізації (1941–1944), відтак фаза регресу (1944–1945). Висловлюючись на користь фашистської класифікації ОУН у певний період розвитку, я водночас не думаю, що було би слушно відкидати як безсенсовну категорію інтегрального націоналізму стосовно всієї історії ОУН, а також історії тих організацій у країнах Центральної та Східної Європи, для яких Зайцев запропонував спільний термін «ушташизму», на тій підставі.

³³ Офіційно це вітання було запроваджене в ОУН ухвалою II Великого Збору в Римі 27 серпня 1939 року.

³⁴ Володимир Мартинець, *Жидівська проблема в Україні* (Лондон, 1938).

³⁵ Див.: Олександр Зайцев, «Воєнна доктрина Михайла Колодзінського» (у цьому томі «УМ»). Першу частину цієї праці видано в Кракові дріпору 1940 чи 1941 року. Див.: Михайло Колодзінський, *Українська воєнна доктрина*, [Б. м., б. д.].

У перший період існування (1929–1933) ОУН була інтегрально-націоналістичною партією – у схемі Пом'яна її слід умістити на полюсі авторитарних правих сил. Залишаючись на своїй «базовій», інтегрально-націоналістичній траєкторії розвитку, ОУН у 1933–1941 роках еволюціонувала від авторитарної правіці до фашистської. У період від весни 1938 року (в зв'язку з початком чехословацької кризи) до літа 1944 року (коли III Райх остаточно втратив контроль над територією України) організація намагалася залучити проєкт незалежної Української держави до планів держав Осі. В 1944–1945 роках ОУН свідомо відійшла від фашизму (перші симптоми видно вже 1943 року) і в період 1945–1991 років знову належала до табору авторитарних правих. Нині в Україні серед угруповань, які апелюють до її традицій, партія «Свобода» намагається поєднати інтегральний націоналізм із демократизмом (якщо це взагалі можливо!), натомість Українська національна асамблея – Українська національна самооборона (УНА-УНСО) та Конгрес українських націоналістів (КУН) зберігають націоналістично-авторитарний характер. Тут я впроваджую поняття траєкторії розвитку політичного руху, яке у зв'язку зі згаданою унікальною природою націоналізму пропоную застосовувати до всіх націоналістичних рухів. Більшість із них ми не можемо стало приписати до одного з полюсів шестиполіусної схеми, а деякі навіть до чотириполіусної, але можемо, використовуючи ці схеми, ба навіть назви самих ідеологій, класифікувати їх в окремі періоди функціонування. Гадаю, що існували дві траєкторії розвитку націоналістичних рухів у ХХ ст. Першу можна в найзагальнішому сенсі віднести до лівиці, бо угруповання, які її представляють, пов'язували спосіб організації політичного буття власної нації (суверенна держава чи різні форми федерації або автономії) з ідеєю міжнародної солідарності та соціальної справедливості, іноді відкидаючи насильство, а іноді, навпаки, наважуючись на його застосування для досягнення політичних цілей. Другу траєкторію слід умістити в правій частині спектра. Угруповання, в неї вписані, пов'язували втілення проєкту власної національної держави з конфліктом між націями та ідеєю соціальної ієрархії, віддаючи чільну роль, принаймні на етапі боротьби, національній еліті.

Першою траєкторією обрали передусім національні рухи в колоніях та на залежних територіях (під проводом таких лідерів, як, скажімо, Джавагарлал Неру, Ахмед Сукарно, Фідель Кастро та Ясир Арафат), а також соціалістичні угруповання окремих націй Австро-Угорської імперії, які дали діяли в своїх національних державах після розпаду монархії 1918 року (приміром, Польська соціалістична партія у II Речі Посполитій або Чеська народна партія Томаша Масарика у міжвоєнній Чехословаччині). Другу траєкторію опанували націоналістично-консервативні (скажімо, організації, які напередодні війни прийшли до влади в Польщі, Румунії й Угорщині) та націоналістично-інтегральні сили. Слушно припускають, що прототипом тих угруповань була створена в 1898 році «Французька дія» (Action Française), ідеологом якої виступав Шарль Морас [Charles Maurras]; варто, втім, зазначити, що в той самий час також почали діяльність перші формування цього напрямку в Центральній Європі. 1897 року постала Польська національно-демократична партія Романа

Дмовського [Roman Dmowski]³⁶, а 1895 року було засновано Хорватську чисту партію права на чолі з Анте Старчевічем [Ante Starčević], пізніше з Йосіпом Франком [Josip Frank]³⁷. Ці події можна вважати переломовими в процесі набуття інтегральних рис у польському та хорватському націоналізмах.

В українському випадку першим виявом еволюції в цьому напрямку стала брошура Миколи Міхновського «Самостійна Україна» (1900). Її зміст, а також ранній період політичної біографії автора свідчать про те, що в бездержавних націй Центральної та Східної Європи дві означені траєкторії націоналізму мали наприкінці XIX ст. спільні витоки: (вже) інтегральний спосіб мислення про націю (все ще) поєднувався в Міхновського з універсалістськими ідеями. Такий ідеологічний зв'язок зберігався і в 1920-х роках, прикладом чого стала Українська військова організація (УВО), серед засновників якої були також соціалісти. Натомість недвозначно інтегрально-націоналістичного характеру набула група «Заграви», яка в 1923 році згуртувалася навколо Донцова. На наступному етапі історії польського, хорватського та українського націоналістичного руху – на початку 30-х років, – вони почали засвоювати фашистські риси. У Польщі це виявилось у створенні Національно-радикального руху «Фаланга» (1935), а в Хорватії – в початку терористичних дій усташів проти Югославської держави, тобто в замаху на короля Александра I (1934). Польський інтегральний націоналізм засвоїв ідеологічні та структурні риси фашизму, проте ні тоді, ні після початку війни не перейшов до використання фашистських політичних методів.

Заснована 1929 року ОУН, пряма спадкоємиця УВО, зрадикалізувала методи боротьби проти Польщі, вчинивши низку замахів на представників держави та лояльних до неї членів української суспільної еліти після того, як на початку 1933 року контроль над Крайовою езекутивною перейняв Бандера. Зміна поколінь у керівництві організації збіглася тоді з приходом до влади в Німеччині Гітлера. Захоплення ідеями та методами й ефективністю врядування Гітлера та Мусоліні посилювалось у 1933–1941 роках і у Донцова, і серед членів самої ОУН. Зрештою, 1941 року, організація в обох своїх фракціях перейшла межу між авторитарною та фашистською правницею. Не думаю, що більша, порівняно з мельниківською, самостійність політики бандерівської фракції щодо Німеччини дає підстави вважати, ніби ОУН(б) була дальшою від фашизму. На користь протилежної інтерпретації свідчить тип лідерства у бандерівській фракції та більші її можливості щодо мобілізації населення на момент вступу вермахту в Україну.

Отож не пізніше, ніж у момент проголошення Акта 30 червня 1941 року, в національно-інтегральній траєкторії розвитку ОУН настав фашистський етап. Коли за кілька тижнів зусилля зі створення власної держави, взорованої на Німеччині та Італії, Гітлер звів нанівець, орієнтацію ОУН(б) на III Райх розкрили у власних лавах. Від II конференції навесні 1942 року керівництво

³⁶ Див.: Grzegorz Krzywiec, *Szowinizm po polsku. Przypadek Romana Dmowskiego (1886–1905)* (Warszawa, 2009).

³⁷ Див.: Mirjana Gross, *Povijest pravaške ideologije* (Zagreb, 1973).

почало брати до уваги потребу політичного порозуміння із західними союзниками. І той факт, що наступного року почалося творення УПА, і рішення серпневого III Збору, своєю чергою, свідчили про те, що ОУН(б) має намір втілювати державницьку програму попри опір III Райху, ба навіть у боротьбі з ним, але не вважає його головним ворогом. Про те, що вже тоді в ОУН серйозно обмірковували репрезентацію українського питання перед антигітлерівською коаліцією, свідчить запровадження елементів демократії і толерантності щодо етнічних меншин у проєкті устрою майбутньої України. Кроком у тому ж напрямку стало заснування в липні 1944 року Української Головної Визвольної Ради (УГВР) – політичної платформи, завдяки якій оунівці прагнули зберегти контроль над збройною боротьбою та українським питанням на міжнародній арені після очікуваного завершення війни.

Втім, водночас керівництво ОУН(б) прагнуло не відмовлятися від участі в жодному із тих варіантів розвитку подій, які все ще здавалися ймовірними. А отже, і в зупиненні наступу Червоної армії вермахтом, і в укладенні мирної угоди між III Райхом і західними союзниками. Вже під проводом Бандери, звільненого із Заксенгаузена, ОУН(б) у порозумінні з німцями долучилася до формування в лютому 1945 року Українського національного комітету й Української національної армії. Отже, все залежало від становища на фронтах. Запізнілі зміни в політиці Гітлера щодо націй Східної Європи не було відкинуто українськими націоналістами. Немає тому жодних доказів на користь твердження, буцімто керівництво ОУН(б) наприкінці війни цілком відмовилося від методів управління Україною за зразками, притаманними державам Осі.

Другим аргументом – поруч із засвоєнням ідеологічних та організаційних рис – на користь тези про фашистський характер ОУН(б) в роки війни є переймання політичних методів держав Осі. Тут не йдеться про замах на осіб із владними повноваженнями чи інші публічні постаті, бо цей метод застосовували різні політичні рухи і до виникнення фашизму, і після завершення періоду його домінування серед європейських ультраправих у 30–40-х роках. До специфіки фашизму належало масове насильство щодо етнічних меншин і не пов'язаних із рухом представників інтелектуальних еліт, обґрунтоване пропагандою ідеї «очищення» вітчизни від «чужинських» впливів, до якого вдавалися не потай (як у комуністичних державах), а відверто й із залученням до ліквідаційних заходів широких мас. У процесі почасті спонтанної, почасті керованої ОУН(б) «національної революції» влітку 1941 року тисячі мешканців Західної України долучилися до насильства над національними меншинами. У багатьох випадках годі розмежувати політичні й матеріальні та національні мотиви вбивств, пограбувань і різних форм приниження, яких зазнали насамперед євреї. Звісно, причини цієї хвилі погромів не варто розглядати без урахування ідеологічного впливу та заохочення з боку властей Райху, проте участь частини членів ОУН(б) не викликає сумніву³⁸. Не менш суттєвим індикатором

³⁸ Див.: J. P. Himka, “The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd,” *Canadian Slavonic Papers* 53, 2–4 (2011): 209–243 (укр. переклад: Джон-Пол

засвоєння ОУН(б) фашистських методів була здійснена УПА в 1943–1944 роках на Волині та в Східній Галичині операція вигнання та вбивства поляків³⁹.

Якщо уважно придивитися до засвоєння не тільки фашистських ідей та організаційних форм, а й методів, то можна визначити момент, коли окремі європейські націоналістично-інтегральні рухи в 30–40-х роках ХХ ст. безповоротно перейшли межу між авторитарною та фашистською правницею. У випадку Залізної гвардії це трапилося в період її майже піврічного урядування у 1940–1941 роках, коли вона влаштувала погром опозиційної інтелігенції та низку єврейських погромів. У випадку усташів поворотним моментом став початок здійснення програми винищення сербів, євреїв і ромів після утворення Незалежної держави Хорватії в квітні 1941 року⁴⁰. Гадаю, що без урахування методів фашистська класифікація ультраправих організацій у Центральній та Східній Європі, які прямо не заявляли про свою причетність до фашизму, залишиться предметом дискусій і її завжди можна буде підважити.

В перспективі типології форм елімінаціонізму

Таким чином, ми доходимо висновку, що про фашистські рухи в Європі в 1930–1940-х роках поза межами Італії та Німеччини можна говорити у двох випадках. У першому йдеться про безпосередню самоідентифікацію з фашизмом, тобто не лише про засвоєння ідей, а й про декларування належності до фашистського руху як загальноєвропейського явища. Це стосується і цілих угруповань, скажімо, створених у 1930-х роках Відкуном Квіслінгом [Vidkun Quisling] і Ференцом Салаші, і окремих ідеологів, які безпосередньо не займалися політичною діяльністю (скажімо, Дмитра Донцова). У другому випадку йдеться про націоналістично-інтегральні рухи, які ніколи прямо не отожднювали себе з фашизмом, але сприйняли більшу частину його ідей, уподібнилися до нього організаційно і – найголовніше – засвоїли його політичні методи. Співучасть Партії національної згоди (Nasjonal Samling) під проводом Квіслінга в Норвегії та «Стрілохресту» Салаші в Угорщині в «остаточному вирішенні» (Endlösung) під час німецької окупації цих країн лише додатково потверджує їхній фашистський характер, хоча ще до початку війни вони належали до фашистської правниці.

На такий спосіб розв'язання проблеми з терміном «фашизм» варто звернути увагу тих дослідників, які сприймають концепцію загального фа-

Химка, «Львівський погром 1941-го: Німці, українські націоналісти і карнавальна юрба». Докладніше див.: www.istpravda.com.ua/research/2012/12/20/93550.

³⁹ Див.: Grzegorz Motyka, *Od rzezi wołyńskiej do akcji «Wisła»*. *Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947* (Kraków, 2011), 134–150, 229–256, 447 (укр. переклад: Гжегож Мотика, *Від волинської різанини до операції «Вісла»*: *Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр.*, пер. з пол. А. Павлишина (Київ, 2013)).

⁴⁰ Ivo Goldstein, *Nezavisna Država Hrvatska 1941. godine: put prema katastrofi*, w: *Dijalog povjesničara-istoričara*, 10, 1, red. Igor Graovac (Zagreb, 2008), 137–153.

шизму (*generic fascism*) передусім у перспективі поширеності серед ультраправих у Європі 1930-х – 1940-х років певних схожих ідей, а не методів, які служили досягненню політичних цілей. В ідеологічному вимірі фашизм не відрізнявся від інтегрального націоналізму аж так істотно, щоб у випадку організацій, подібних до ОУН, можна було зафіксувати момент їх переходу від однієї до іншої фази розвитку. На цьому й засноване переконання, що від другого терміна можна взагалі відмовитися. Однак така пропозиція призводить до інтерпретаційної плутанини, коли, приміром, характерні для інтегральних націоналістів заклики Міхновського практикувати ендогамію серед українців трактують (на мою думку, з надмірним перебільшенням) як вираз його расистських переконань у сенсі, наближеному до нацистської ідеології, а відтак приписують йому роль предтечі українського фашизму. Щодо окремих публіцистів та ідеологів, які в міжвоєнній Європі пережили захоплення фашизмом, залишається погано розв'язані класифікаційні сумніви. Натомість односторонньо фашистським класифікаційним критерієм є скоєння членами якоїсь націоналістичної організації певних категорій масових злочинів (про це трохи далі), що водночас задовольняють три вимоги: вони є способом досягати політичної мети, їх спричинено національною й/або расовою ненависті, їх нахнено діяннями гітлерівської Німеччини та мусолінівської Італії.

Видатний знавець цієї проблематики Роджер Ітвел назвав свою модель «матрицею фашизму». Згідно з нею, фашистський характер мали всі ультра націоналістичні організації, які існували в Європі у 1920–1940-х роках і припускали нерівність рас (хоч і не конче в антисемітському дусі) і статей, вороже ставилися до лібералізму та комунізму, закликали до захисту європейської цивілізації, славили війну, брали під сумнів легітимність наявної політичної еліти, проголошували відродження спільноти шляхом виховання «нової людини» та надихалися мітами колишньої величі, прагнули до синкретизму старої та нової релігії (хоч і не конче підривали позиції християнських церков), насаджували масовість соціальної поведінки та прагнули зуніфікувати способи життя, врешті-решт ототожнювали громадянське суспільство з державою, постулювали принцип фюрерства та запровадження в економіці «третього шляху»⁴¹.

Ця «матриця» як модель ідеології, звісно ж, вичерпна. Якби ми спробували створити таку для інтегрального націоналізму, а відтак порівняли їх між собою, то виявилось би, що більшість ознак фашизму існували в зародковій формі в націоналістичних ідеологіях, які постали наприкінці XIX і в перші два десятиліття XX століття. Щодо більшості цих ознак слід визнати, що відмінності стосуються їхньої «інтенсивності», а не самої наявності. Найбільша новина, яку приніс із собою фашизм, – це, однак, не сама лиш ідеологія, а новий спосіб політичної дії, якого ще не практикували такі лідери, як Роман Дмовський, Анте Старчевіч, Йосіп Франк, Микола Міхновський чи навіть Євген Коновалець. Момент, коли

⁴¹ Roger Eatwell, “The Nature of ‘Generic Fascism’: The ‘Fascist Minimum’ and the ‘Fascist Matrix’” in *Rechtsextreme Ideologien im 20 und 21 Jahrhundert*, Hrsg. Uwe Backes (Köln: Bohlau Verlag, 2003). Див. також: <http://people.bath.ac.uk/mlsre/Seriousfascism.htm>. Переглянуто 19.09.2012.

інтегральний націоналізм набуває якості фашизму, можна натомість чітко визначити, користуючись типологією п'яти форм елімінаціонізму Деніела Голдгагена. Тим часом, коли інтегральні націоналісти вже погодились із двома з них – трансформацією, тобто поступовим руйнуванням ідентичності представників національних меншин (примусова асиміляція), та репресіями (зокрема позбавленням волі, політичною та правовою сегрегацією), вони не наплюгали на трьох інших – вигнанні (переселенні), запобіганні розмноженню (наприклад, шляхом примусової стерилізації) та фізичному знищенні (геноциді)⁴². Саме лише застосування будь-якої з цих трьох форм, щоправда, не відрізняє фашистські держави і рухи від деяких інших держав і рухів у ХХ ст., передусім комуністичних. Однак якщо пов'язати ці форми з поширенням національної (й/або расової) ненависти та заохоченням до масової участі в їх виявленні, легко ідентифікувати специфічно фашистські політичні методи.

Таким чином, увага до методів приводить до уточнення критеріїв застосування терміна «фашизм». Вона заохочує не вважати за фашистську таку інтегрально-націоналістичну організацію, як Національна партія (Stronnictwo Narodowe) в Польщі після виходу з неї в середині 1930-х років радикальних сил, чи таке націоналістично-консервативне угруповання, як провладний табір Горті в Угорщині, який межує між авторитарною та фашистською працею ніколи не переходив.

Іншим типом сучасного спрощення, яке призводить до розширення поняття «фашизм» такою мірою, що воно втрачає конкретний сенс, є вживання цього терміна щодо заперечників-негаціоністів і ревізіоністів. Висловлювання тих, хто заперечує факти масових злочинів або принаймні виправдовує участь у них певних категорій винуватців (приміром, участь представників націй Центральної та Східної Європи в Голокості), часто сусідять із виявами неофашистських симпатій, але такий зв'язок не є доконечним, а сама лише негаціоністська позиція не може бути достатнім критерієм для класифікації.

В майбутньому європейському історичному наративі (бачення оптиміста)

На запитання, чи ОУН була фашистським угрупованням, можна дати недвозначну ствердну відповідь, проте лише з низкою застережень щодо різних періодів її історії, з нагадуванням про обставини, які схилили її до фашизму, врешті, з поясненням суперечності між правом націй на самовизначення та прагненням створити державу на засадах національної уніфікації й/або расової вищості. Такі відповіді навряд чи переконають учасників швидкоплинних публічних дискусій, а вже цілком їх відкидатимуть політики, які використовують символи минулого для формування національної ідентичності. За таких об-

⁴² Daniel Jonah Goldhagen, *Worse than War. Genocide, Eliminationism, and the Ongoing Assault on Humanity* (New York, 2009) (сторінки у посиланні наведено за польським перекладом: *Wiek ludobójstwa* (Kraków, 2012), 30–36).

ставин я не певен, чи варто приймати виклик і наполягати на інтерпретації, яку повною мірою здатні зрозуміти тільки фахівці (хоча, звісно, проблема подібності між ОУН і організаціями, які називали себе фашистськими, мала би висвітлюватися в підручниках з історії України). Натомість об'єктом змін у суспільній дискусії та історичній освіті в Україні варто було б зробити концептуальні категорії, які стосуються конкретних подій. Адже далєбі не брак згоди на застосування щодо ОУН терміна «фашизм» стоїть нині на заваді зближенню між громадськими думками України та Польщі, Росії, Ізраїлю чи тих західних держав, де працюють історики, твердо переконані у фашистському характері цієї організації. Головною проблемою є уникання більшістю істориків та учасників історичних дискусій в Україні визнання того факту, що ОУН була готова в 1941 році влаштувати власну державу на взір держав Осі, та невикористання ними властивої термінології щодо її елімінаціоністичних цілей і методів.

Усі європейські суспільства, що в 1930–1940-х роках зазнали окупації, мусили потім відшукувати наратив, який ураховував би чотири постави: герой, жертва, злочинець і свідок. Через те що Україну як державу було створено з нуля 1991 року, тут в історичному наративі всі – від офіційних речників влади до авторів підручників – особливий наголос ставлять на колективному героїзмі. Також потужно розквітнув, зазвичай переплітаючись із попереднім, наратив про націю жертв. Із огляду на внутрішній розкол ідентичности, ці наративи функціонують у двох версіях, які, стаючи дедалі суперечливішими, щораз більше підсилюють одна одну. Проте героїзовані оповіді про ОУН і УПА, за винятком їхніх операцій проти збройних формувань ворога, і протилежний наратив, що вихваляє заслуги советських служб безпеки і Червоної армії, за винятком їхніх воєнних операцій проти німців, не здатні витримати зіткнення з цінностями сучасного європейського громадського ладу. Ініціативи держави чи місцевої влади в Україні, скеровані на культивування героїчної пам'яті про ці формування (з урахуванням згаданих винятків), не служать ні розумінню минулого, ні модернізації країни, ні її відкритості на світовій арені.

Це аж ніяк не означає, що слід просто перелицювати оповідь про часи Другої світової війни таким чином, аби постави злочинця та свідка (представника мовчазної більшости, неспроможної протистояти злу) було задля перестороги перенаголошено, а постави героя та жертви визнано негідними пам'яті. Ні ОУН, ні УПА, ні Червона армія не відіграли в історії ролі нацистської партії, СС чи вермахту, а фашизм і советський комунізм у країнах Центральної та Східної Європи були цілком інакшими, ніж там, де ці ідеології народилися. Нині ми мусимо шукати такого наративу, який показав би наявність у минулому цих країн усіх чотирьох постав, а водночас узгоджувався б із загальнолюдськими цінностями. На мій погляд, у його конструюванні найкориснішою була б конвенція трагедії. Йшлося б про таке представлення подій історії регіону в 30–40-х роках ХХ ст., в якому не було б місця тим рішенням держав, політичних рухів чи військових формувань, що призводили б (різною мірою) до негативних моральних наслідків.

У такому наративі роль героя, жертви, злочинця і свідка виконували б тільки окремі індивіди, а не нації чи організації загалом. Одні й ті самі особи могли б по-різному оцінюватися на різних етапах їхніх біографій. Були б наявні злочинці – і ті, хто відіграв у своєму житті лише цю роль, і ті, хто рано чи пізно теж став жертвою. А героями були б ті, хто допоміг урятувати життя інших людей, незалежно від того, до якої групи вони належали чи яку роль відіграли врятовані. Попри шок від самого інтеграційного процесу та посилення героїчно-мученицького наративу в різних європейських історіографіях останніх років, не згасає надія, що Європа спроможна вилонити такий наратив. Його послідовне творення і в лоні ЄС та його окремих членів, і в лоні держав, які залишаються поза цим об'єднанням, украй потрібне для успіху проекту, започаткованого після Другої світової війни. Але спершу треба навчитися називати властивими термінами події, учасниками або винуватцями яких у 1941–1945 роках були ОУН і УПА. Консенсус щодо того, чи ОУН часів Другої світової війни називати фашистською, протофашистською, усташистською чи інтегрально-націоналістичною організацією, мені (хоч я переконаний у слушності першого означення) не видається нагально потрібним, аби такий наратив постав. Можливо, міжнародне узгодження позицій щодо того, як класифікувати ОУН з ідеологічного погляду, колись і відбудеться. Проте тепер важливіше не прагнути цього узгодження коштом збіднення нашого уявлення про складний характер минулого, а загалом прийняти в науковій спільноті термінологію, зумовлену типологією форм масового насильства, у ставленні до діянь, які ОУН і УПА вчинили супроти національних меншин упродовж Другої світової війни. То не конче має бути запропонована в цьому тексті типологія форм елімінаціонізму Голдгагена. Натомість вона повинна, по-перше, постати внаслідок міжнародної дискусії за участі українських істориків, а по-друге, вживатися при розгляді діяльності не лише українських організацій, а й решти учасників подій у Центральній та Східній Європі в 1930–1940-х роках, а отже і дій супроти українців у II Польській Республіці до 1939 р., і дій польських партизанських формувань 1939–1945 років, і, зрештою, дій польського комуністичного керівництва після 1944 року.

Переклав із польської Андрій Павлишин

Tomasz STRYJEK

**Fascism or Integral Nationalism?
OUN in Contemporary Public Debates
and Historiographical and Political Science Perspective**

Essay deals with several points of view in defining the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) in 1930s and 1940s as a representative of a certain ideology and as a type of political movement.

Firstly, the author analyzes the political context which leads nowadays in international public debate to increased expectations to classify the OUN as a typical

fascist movement. He extracts the sources of Ukrainian reservations towards acceptance of such an unequivocal classification:

1. A conviction that in the 1940s the OUN was such a dominating power on the Ukrainian political scene that, in case of its defamation, the whole struggle for the independence of Ukraine 1939–1953 would be dishonored and interpreted exclusively as an initiative of the Third Reich against the USSR,

2. a perception of the assessment of Russia's policy towards memory of World War II as an attempt to deprive Ukraine of its separate national history and independent political tradition.

Secondly, the author refers to the arguments submitted by Ukrainian historians Oleksandr Zaitsev and Taras Kurylo. He opposes Zaitsev's proposition to name the ideology and activity of the OUN not "fascism" but "ustashism" and advocates for far-reaching similarity between the Ukrainian nationalists, the other Central European extreme right movements (mainly Iron Guard, and Ustasha) and the Italian fascist pattern. According to the author there should be two alternative decisive criteria to define any political party as "fascist": 1. its self-determination as such by its leaders and ideologists, or 2. its combination of some fascist ideas with fascist political methods without claiming a fascist affiliation (i.e. remaining declaratively "nationalist"). The author argues that the OUN represented the second case. It ultimately became fascist during the first two months of the German-Soviet war, trying to model the structure of the proclaimed state on a fascist pattern and attempting to cleanse Western Ukraine of national minorities.

Thirdly, the author considers where to place OUN on the ideological "maps" of the 20th century political movements proposed by Roberto Bobbio, Eric Hobsbawm and Krzysztof Pomian. The author argues that within the Pomian scheme the OUN twice crossed the ideological boundaries between the parties of the European Right: in the late 1930s (definitely just after 22 June 1941), evolving from authoritarianism to fascism, and in 1944–1945, reverting back to the authoritarian type (at no time in its history did OUN represent the ideology of the third rightist type – democratization) Developing the Pomian schema, Stryjek proposes to interpret OUN as a party which since 1929 up to 1991 persisted on the "integral nationalist" trajectory but changed ideology and internal structure. During World War II they both resembled the fascist pattern.

The article contains also a proposal on how to define and separate from each other the political methods used toward the minorities by the integral nationalistic parties in their authoritarian and fascist stages of development. Using the Daniel Goldhagen typology, the author attributes the first two forms of elimination (forced assimilation and political repressions) to authoritarian, and next three ones (expulsion, preventing reproduction and extermination) to fascist stages. To define the three last methods as specifically fascist, it requires that perpetrators create a public atmosphere of hatred toward the victims and inspire people to massive participation in violence (otherwise the fascist crimes would not be differentiated from the communist ones).

The essay ends with the remark that introducing the fascist classification of OUN in the early 1940s into public use in contemporary Ukraine should not be perceived as a condition of the reconciliation between Ukrainians and Jews, Poles and

Russians. The author believes that a necessary factor in this process is the acceptance by Ukrainian public opinion of the term “massive crimes” regarding OUN and UPA in terms of their dealing with civilians in 1941–1944.

Bibliography

- Armstrong J., *Ukrainian Nationalism*. New York, 1963
- Bernard P. E., *Eliminationist Discourse in a Conflicted Society: Lessons for America from Africa?* <http://scholarship.law.marquette.edu/mulr/vol193/iss1/12>
- Bondarenko K., *Fashyzm v Ukraini. Do istorii problem // Ukrains'ki varianty*, 2, 1997
- Borejsza J. W., *Rzym a wspólnota faszystowska. O penetracji faszystowskiego w Europie Środkowej, Południowej i Wschodniej*. Warszawa, 1981
- Bruder F., “Den ukrainischen Staat erkämpfen oder sterben!”. *Die Organisation Ukrainischer Nationalisten (OUN) 1929–1948*. Berlin, 2007
- Eatwell R., *The Nature of 'Generic Fascism': The 'Fascist Minimum' and the 'Fascist Matrix' // Rechtsextreme Ideologien im 20 und 21 Jahrhundert*, red. U. Backes. Cologne 2003
- Golczewski F., *Deutsche und Ukrainer 1914–1939*. Paderborn, 2010
- Goldhagen D. J., *Worse than War. Genocide, Eliminationism, and the Ongoing Assault on Humanity*. New York, 2009
- Goldstein I., *Nezavisna Država Hrvatska 1941. godine: put prema katastrofi*, w: *Dijalog povjesničara-istoričara*, 10, 1, red. Igor Graovac. Zagreb, 2008
- Gross M., *Povijest pravaške ideologije*. Zagreb, 1973
- Grott B., *Integralny nacjonalizm ukraiński: jego aksjologia i stosunek do religii // Kultura i Społeczeństwo*, 3, 1998
- Himka J. P., *The Importance of the Situational Element in East Central European Fascism // East Central Europe* 37, 2010
- Himka J. P., *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd // Canadian Slavonic Papers* 53, 2–4, 2011
- Hobsbawm E., *Age of Extremes. The Short Twentieth Century 1914–1991*. London, 1994
- Kas'ianov G., *Ideolohiia OUN: istoryko-retrospektyvnyj analiz // Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal* 1, 2004
- Kolodzins'kyj M., *Ukrains'ka voienna doktryna*, [B.m., b.d.].
- Krzywiec G., *Szowinizm po polsku. Przypadek Romana Dmowskiego (1886–1905)*. Warszawa, 2009
- Kurylo T., *Chy vvazhaly sebe ounivtsi fashystamy?* http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?chi_vvazhali_sebe_ounivtsi_fashistami&objectId=1257000.
- Kurylo T., *Shche raz pro OUN ta fashyzm* http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?shhe_raz_pro_oun_ta_fashizm&objectId=1250264
- Lysiak-Rudnyts'kyj I., *Natsionalizm // Entsyklopediia ukrainoznavstva. Slovnykova chastyna*, t. 5. Paryzh–N'iu-Jork, 1966 (*Istorychni ese*, t. 2, Kyiv, 1994)
- Martynets' V., *Zhydivs'ka problema v Ukraini*. London, 1938

- Motyl A., *The Turn to the Right: The Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism, 1919–1929*. New York, 1980
- Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945, red. Sabrina P. Ramet. Zagreb, 2008
- Norberto Bobbio, *Destra e sinistra*. Roma, 1994
- Onats'kyj I., *Imperializm Dukha. Peremysl'*, 1931
- Poliszczyk W., *Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu*, t. 1. Toronto, 1998
- Pomian K., *Quel XXe siècles? // Le débat 93, janvier-février 1997*
- Rossoliński-Liebe G., *The 'Ukrainian National Revolution' of Summer 1941 // Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History 12, 1, 2011*
- Rudling P. A., *Theory and Practice: Historical Representation of the War Time Activities of the OUN-UPA (the Organization of Ukrainian Nationalists – the Ukrainian Insurgent Army) // East European Jewish Affairs 36, 2, December 2006*
- Strasti za Banderou: *statti ta esei*, red. T. S. Amar, I. Balyns'kyj, Ia. Grytsak. Kyiv, 2010
- Stsibors'kyj M., *Natsiokratiia. L'viv*, 1935
- Zajtsev O., OUN i «ievrejs'ke pytannia» (1930-ti roky): http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?oun_i_yevreyske_pitannya_1930ti_roki&objectId=1259263
- Zajtsev O., “Nevmistnist' nazvy fashyzmu”, *abo kym vvazhaly sebe ounivtsi?* http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?nevmistnist_nazvi_fashizmu_abo_kim_vvazhali_sebe_ounivtsi&objectId=125863
- Zajtsev O., *Chy buv Dmytro Dontsov antysemitom? Nevyholoshenyj komentar do odniiei prezentatsii* http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?chi_buv_dmitro_dontsov_antysemitom_nevigoloshenyj_komentar_do_odniyeyi_prezentatsiyi&objectId=1252537
- Zajtsev O., *Chy isnuvav ukrains'kyj natsional'no-vyzvol'nyj fashyzm?* http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?chi_isnuvav_ukrayinskiy_natsionalnovizvolniy_fashizm&objectId=1249957
- Zajtsev O., *Fashyzm i ukrains'kyj natsionalizm (1920–30-ti rr.) // Ji: Nezalezhnyj kul'turolohichnyj chasopys*, 16, 2000
- Zajtsev O., *OUN i avtorytarno-natsionalistychni rukhy mizhvoiennoi Evropy // Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal 1, 2012*
- Zajtsev O., *OUN i fashyzm: sim tez do diskusii* http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?oun_i_fashizm_sim_tez_do_diskusiyi&objectId=1251429